

Slobodan Milošević, naučni savetnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd

OPISMENJAVANJE BIVŠIH JUGOSLOVENSKIH PARTIZANA-ZAROBLJENIKA U NORVEŠKOJ

Apstrakt

U periodu od juna 1942. do sredine 1943. godine oko 4.300 jugoslovenskih logoraša su se nalazili u norveškim logorima. U članku se opisuje proces njihovog opismenjavanja.

U toku Drugog svetskog rata okupatori i njihovi pomagači na teritoriji Jugoslavije, izgradili su čitav sistem raznovrsnih logora namenjenih za zatvaranje, mučenje i fizičko uništavanje svih onih rodoljuba koji su im se suprotstavljali prilikom sprovođenja njihove politike. U prvom planu pomenuti logori bili su namenjeni za komuniste, njihovu rodbinu i simpatizere kao i aktivne pripadnike partizanskih jedinica i druge "nepoćudne elemente". S obzirom na to, logori su se delili na sabirne, prolazne i koncentracione-logore smrti, već prema tome kakva im je uloga bila namenjena. Prema tome oni su se razlikovali i po unutrašnjem redu - režimu koji je vladao u njima.

U koncentracione logore gde je vladao najstrožiji režim zatvarani su i pripadnici partizanskih jedinica koje su okupatori zarobljavali, u toku borbi. Bili su to borci - partizani sa Kozare, Neretve, Sutjeske i drugih vojnih poprišta širom Jugoslavije. Dopremljeni u logore zarobljenici su prethodno saslušavani u cilju utvrđivanja njihove "krivice", pa je prema njoj utvrđivana tj. određivana i kaznena mera. Po pravilu ona je bila ili smrt streljanjem ili deportacija van Jugoslavije na teške fizički nepodnošljive radove pod kojim teretom su oni i umirali. Tako se veliki deo boraca, jugoslovenskih partizana, našao i u Norveškoj gde su dopremani za vreme Drugog svetskog rata.¹

Prva grupa zarobljenih partizana koji su se nalazili u logorima na teritoriji Jugoslavije dopremljena je u Norvešku preko Austrije i Nemačke u junu 1942. godine, a poslednja sredinom 1943. godine. U tome međuvremenu na teritoriji Norveške internirano je oko 4.300 zarobljenih jugoslovenskih partizana, uhapšenih ilegalnih radnika, njihovih rođaka i simpatizera narodnooslobodilačkog rata (NORa). Svi oni bili su raspoređeni u dvadeset i pet logora severne i srednje Norveške. Valja istaći da pomenuti broj logora nije bio stalno u operativi, već su neki od njih bili spajani, ukidani i ponovo otvarani što je zavisilo od broja zatvorenika u njima i drugih trenutnih potreba. Prema tome u severnoj Norveškoj bilo je trinaest, srednjoj deset i jugozapadnoj dva logora. U tim

logorima zatvorcnici su bili bivši jugoslovenski partizani. Osim njih u dva logora, Falstad i Grini, namenjenih za norveške antifašiste, po kazni takođe su zatvarani i jugoslovenski partizani.

Odstranjivanjem jugoslovenskih partizana iz otadžbine na ovaj način okupator je imao dva cilja: da otkloni opasnost po sebe na taj način što se smanjuje broj partizana, a s tim i partizanske jedinice i drugi odašiljanje na teške fizičke radove gde mnogi nisu mogli da izdrže, već su pod velikim teretom fizički stradali. To nam pokazuje i brojka da ih je od 4.300 tamo dopremljenih, živote izgubilo 2.600 i to najviše u vremenu od juna 1942. godine do aprila 1943. godine. U ovo vreme većina logora bila je pod upravom SSa poznatog po vrlo surovom režimu i zlostavljanju ljudi. U 1942. godini internirci u srednjoj Norveškoj bili su pod upravom specijalnih jedinica organizacije TOT takođe sa veoma strogim režimom života i rada.

Krajem marta i početkom aprila 1943. godine sve preživjele jugoslovenske internirce preuzele su jedinice nemačkog Vermahta i od tada režim je bio nešto blaži nego ranije. Značajno je da su oni dobili status ratnih zarobljenika i kao takvi prijavljeni međunarodnom Crvenom krstu u Ženevi od koga su dobijali hranu u paketima. Omogućeno im je da se javljaju kući svojim odakle su takođe mogli da dobijaju pakete.

Za vreme uprave SSa u logorima nisu postojali ni minimalni uslovi za bavljenje kulturno-prosvetnim radom, pa ni opismenjavanjem. Tek od prve polovine 1943. godine naziru se neke mogućnosti za taj rad. Tada je i postavljen zadatak od ilegalnog partizanskog rukovodstva u logorima da se svi nepismeni logoraši opismene. Prema proceni u vreme kada su dopremani u Norvešku moglo je da ih bude oko hiljadu nepismenih. Tokom 1942. i u prvoj polovini 1943. godine, više od polovine njih je izgubilo život tako da ih je polovinom 1943. godine, kada je počeo rad na opismenjavanju, bilo oko 400 nepismenih. Pretežno su to bili borci sa Korduna, Banije, Kozare, istočne Bosne, Semberije kao i jugoistočne Srbije, iz sela u okolini Niša i Leskovca kao i Svriljiga.

Organizovaniji rad na opismenjavanju obavljao se u logorima sa većim brojem ljudstva i tamo gde su oni bili brojniji. Ipak teško može da se utvrdi u kojem je logoru prvo počeo da radi tečaj za opismenjavanje, jer u tome nema pisanih dokumenata, posebno iz prvih dana boravka u logorima Norveške. Međutim, prema sećanjima pojedinaca i raspoloživoj dokumentaciji može da se kaže da su prvi kursevi za opismenjavanje počeli u logoru Estrot na poluostrvu Erlandu u srednjoj Norveškoj i logoru Korgen u severnoj Norveškoj. No najintenzivniji rad na opismenjavanju bio je u logoru na Polarnom krugu i tri meseca posle oslobođenja, a pre povratka u otadžbinu o čemu će da bude reči u daljem tekstu.

Rad na opismenjavanju u logoru Estrot na Erlandu

Prema utvrđenim podacima posao na opismenjavanju u logoru Estrot počeo je u novembru 1942. godine. Ovim poslom je rukovodio Narodni univerz-

itet koga je formiralo ilegalno partijsko rukovodstvo u logoru. U okviru toga univerziteta radio je kurs za nepismene. Sama okolnost da je ovaj logor bio pod upravom specijalnih judinica organizacije TOT sa nešto blažim režimom življenja u njemu omogućavalo je da se radi i na kulturno-prosvetnom polju. Ovaj logor je važio kao sabirni sa većom fluktuacijom zatvorenika. S obzirom na to teško može da se utvrdi tačan broj nepismenih koji se uglavnom kretao oko 60.

Samo mesec i po dana posle dolaska u ovaj logor akciju za pismenjavanje počeo je Andrija Kolembus, učitelj, rodom iz sela Jelisaci u Slavoniji. U logor je dospeo kao član sreskog komiteta KPJ za Našice. Nije bilo školskog pribora za rad. A. Kolembus je sa gradilišta donosio papirne đakove od cementa i na toj hartiji polaznici su pisali slova azbuke. Ovim poslom mogli su da se bave samo za vreme dnevne svetlosti, pošto noću nije bilo svetla u barakama već se sedelo u mraku i odmaralo od napornog dnevnog rada. Iskusni učitelj Kolembus snašao se i ovom prilikom. Uz pomoć logoraša koji su radili u mašinskoj radionici na gradilištu dobio je mašinsko ulje. Ovo ulje je razasipao u konzerve u koje je stavljano parče platna nalik na fitilj. Tako zapaljeno davalo je dovoljno plamena za osvetljenje po sobama. Prema tome svetlu on je pojedinačno radio sa nepismenima po pola sata. Tako je u tome poslu bilo obuhvaćeno sa radom deset nepismenih. Plan je bio tako napravljen da su pojedinci nepismeni dolazili na red da uče svako drugo veče.

U aprilu 1943. godine, jedinice Vermahta su zamenile organizaciju TOT, pa su se znatno poboljšali uslovi za rad na opismenjavanju. Tada se školski materijal dobijao od Norvežana, a učitelju Kolembusu je pomagao Siniša Mihailović, učitelj iz Šida. Upornim radom ovih dvojice učitelja opismunjeno je oko stotinu nepismenih logoraša.

Rad na opismenjavanju u logoru Korgen

Od severno norveških logora opismenjavanje je prvo počelo u logoru Korgen. Posao je počeo krajem 1943. i početkom 1944. godine kada je Vermaht preuzeo upravu logora. Prvi pisani sačuvani dokument o tome poslu jeste Zarobljenički bukvar koga je napisao Svetožar Cveja Jovanović, učitelj iz Šapca, ranije borac Šabačkog NOP odreda. On je u isto vreme i podučavao nepismene. Njegovom zaslugom pomenuti bukvar je štampan desetog januara 1944. godine u osam primeraka. Ilustracije za bukvar radio je Dragoljub Vuksanović, profesor crtanja iz Užica, ranije član umetničke grupe Agitropa Vrhovnog štaba NOP odreda u slobodnom Užicu. Pored bukvara pomenuti prosvetni radnici izdali su i logorsku čitanku.

Od dvadeset nepismenih u pomenutom logoru tečaj za opismenjavanje pohađalo je njih četrnaest. Bili su to mlađi ljudi dok se stariji nisu rado odazivali ovome poslu. Dvojici polaznika dodeljivan je jedan bukvar, a jednim preostalim služio se učitelj. Tečaj je trajao do maja meseca 1944. godine kada su svi polaznici naučili da čitaju i pišu. Oni su se prvo oprobali u pisanju pisama svojim kod kuća.

Ovom prilikom tečaj za opismenjavanje dosta je pomagao norveški učitelj Peder Lingstad. On je preko norveških radnika koji su radili zajedno sa jugoslov-

enskim internircima na izgradnji puteva dostavljao u logor školski pribor. Od posebnog značaja bio je norveški udžbenik za njihove učenike osnovne škole zbog korišćenja za metodologiju nastave i za učenje norveškog jezika.

Rad na opismenjavanju u logoru Potus

U maju i početkom juna 1944. godine vršena je koncentracija jugoslovenskih logoraša u severnoj Norveškoj. Tako su oni iz logora Korgen preseljeni u logor Potus gde je nastavljen rad na opismenjavanju. Ovim tečajem rukovodio je Živan Nikolić, ranije borac Valjevskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda (NOP). Pohadali su ga dvadeset i pet polaznika. I ovom prilikom školski materijal je dobavljan od norveških prijatelja kao što je bio učitelj Ulrik Riedl. On je polaznicima poklonio nekoliko udžbenika osnovne škole iz istorije, geografije i jednu norvešku gramatiku.

Tečaj za opismenjavanje u pomenutom logoru trajao je tri meseca, jer zbog bežanja logoraša nemačke vlasti su ih preselili u logor Polarni krug. Ovde su bili manji uslovi za bežanje, jer u blizini nije bilo naseljenih mesta.

Rad na opismenjavanju u logoru Polarni krug

Opismenjavanje započeto u logoru Potusu nastavljeno je u logoru Polarni krug. Ovde su dopremljeni jugoslovenski internirci još iz pet logora tako da je ovaj logor bio sabirni sa ukupno 860 interniraca. Od ovoga broja bilo je njih 150 nepismenih.

Kao ranije i ovom prilikom je ilegalno partijsko rukovodstvo u logoru odlučilo da se svi nepismeni opismene do polaska u domovinu. Realizaciju te odluke preuzeo je učitelj Ž. Nikolić. On je napravio program rada po kome se radilo u više grupa i dana. Pored ostalih u ovom poslu istakao se i Ljubo Mladenović učenik učiteljske škole i borac Užičkog NOP odreda. Pored angažovanja u radu umetničke grupe naučio je da čitaju i pišu dve grupe po petnaest polaznika.

Polaznici ovih tečaja najviše su učili nedeljom, jer su tada imali slobodan dan. Preostale dane u nedelji provodili su na gradilištu. Za to vreme polaznici su i zaboravljali naučena slova. Da takvih slučajeva bude u manjoj meri primenjen je sledeći metod rada. Za svakoga polaznika tečaja angažovan je jedan pismeniji u istoj radnoj grupi. Tako pri kopanju zemlje ili čišćenju snega alatkom su pisana slova po zemlji ili snegu i tako utvrđivali već naučeno na časovima i spremniji dolazili na sledeće časove učenja.

Što se tiče ocenjivanja tj. verifikacije naučenog znanja toga nije bilo. U toku nastave usmeno su pohvaljivani oni koji su bolje napredovali u učenju. Inače sam učitelj je proglašavao da li je neko naučio da čita i piše. Valja istaći da su svi polaznici tečaja opismenjeni.

Pomenuti logori bili su brojno veći i sa dobrim stručnim kadrovima za rad sa polaznicima. Kao takvi bili su više u centru pažnje za svim postojećim aktivnostima. Međutim, tečajevi za opismenjavanje radili su i u brojno manjim lo-

gorima, a posebno u bolesničkom logoru Ejzand. U ovim logorima nije bilo stručnih učitelja za organizovanje i vođenje tečaja za opismenjavanje. Taj posao su obavljali srednjoškolci, pa i pismeniji radnici. Njihovim zalaganjem u tim manjim logorima opismunjeno je ukupno četrdeset polaznika.²

Posle oslobođenja iz logora i saopštenja da nisu više zarobljenici u organizacionom pogledu jugoslovenski internirci doživeli su znatne promene. Od svih njih formiran je odred od četiri bataljona sa ukupno 1.428 ljudi. Međutim, nije zapostavljen rad na njihovom opismenjavanju, već je započinjan i tamo gde ga nije bilo. Ovom poslu prišli su i oni stariji koji su ga ranije izbegavali. Bila im je želja da se opismene i kao takvi da se vrate u domovinu.

Prema zapisniku sa sastanka osme čete trećeg bataljona može da se sagleda kako je sada organizovan rad na opismenjavanju boraca. Odlučeno je da nepismeni obavezno posećuju tečaj gde će pored pismenosti da uče i račun. Izražena je želja da se časovi održavaju svakim danom. Za organizaciju tečaja i obavljanje svih poslova u vezi njega izabran je školski odbor od šest članova. Njegov zadatak je da vrši agitaciju za upis polaznika, da se stara o nabavci školskog pribora, da se učionica održava u najboljem redu i čistoći, da vodi evidenciju o dolasku na časove i u vezi s tim da opominje nemarne.

Konkretnije mere za rad tečaja donete su na sastanku već izabranog školskog odbora u pomenutoj četi. Iz zapisnika se vidi da je tada donet pravilnik o radu i programu rada tečaja. U njemu je rečeno da je školska nastava obavezna za sve nepismene i polupismene koji su dužni da se prijavljuju školskom odboru. Nastava se održava tri časa dnevno osim jednoga dana kada četa ima slobodan dan. Školski odbor ima zadatak da privoli sve one kojima je tečaj potreban da ga posećuju. Bira se i redar za održavanje čistoće u školskim prostorijama. Prema ovoj pravilniku školski odbor stavlja u zadatak već pominjanom učitelju Ž. Nikoliću da izradi program i plan predavanja na tečaju, a koji će da se bazira na programu školskog odbora, da se savlađuje: ćirilica i latinica, četiri računске radnje, usmeni i pismeni račun celih i desetih brojeva, pravilno izražavanje misli i pisanje sa interpunkcionim znacima.³

Polovinom avgusta 1945. godine, izvršena je analiza rezultata na opismenjavanju po bataljonima odnosno u odredu.

U prvom bataljonu tečaj se održava svakoga dana od 10 do 12 časova. Posećuju ga svi nepismeni i polupismeni. Stanje je sledeće:

nepismenih	17
polupismenih	22

Ovi u isto vreme uče i račun. Po četama stanje je sledeće:

1. četa	12
2. četa	14
3. četa	13
Ukupno:	39

Prema tome u prvom bataljonu od 330 ljudi ima nepismenih i polupismenih 39 ili u procentima 11%.

Pored tečaja za opismenjavanje u 1 bataljonu postoji i kurs za srednje obrazovanje gde je upisano po četama:

1. četa40, od ovog broja odustalo 5, a 3 posećuju neredovno.

2. četa33, odustalo 4, neredovno posećuju 2.

3. četa29, odustalo 3, neredovni 3.

Ukupno:102, odustalo 12, neredovnih 7

U 2 bataljonu stanje je sledeće:

	nepismeni	poslupismeni
4. četa	5	14
5. četa	6	11
6. četa	28	39
Ukupno:	39	64

Od ukupno 412 ljudi u bataljonu nepismenih i polupismenih ima 103 ili 25%. U ovom bataljonu još nije počeo da radi kurs za srednju naobrazu.

U 3. bataljonu stanje je sledeće:

nepismenih	12
polupismenih	49
Ukupno:	61

Od ukupnog broja 346 ljudi u bataljonu 61 je nepismeno ili polupismeno ili 17%. Formiran je kurs za srednju naobrazbu, ali nije počeo za radom.

U 4. bataljonu stanje je sledeće:

- nepismenih	26
- polupismenih	44
Ukupno	70

Od ukupno 340 ljudi njih 70 su nepismeni ili slabo pismeni ili 20%. Kurs za srednju naobrazu još nije počeo da radi.⁴

Nastava za viši stepen obrazovanja

Za sve opismenjane i one koji su to bili u cilju njihovog višeg obrazovanja oformljeni su posebni kursevi tzv. "školski tečaj" sa lozinkom: "Osposobimo se za izgradnju domovine". Predviđeno je da ovi tečajevi obuhvataju predmete: geografiju i istoriju Jugoslavije, srpski jezik, račun, Sovjetski savez i prirodne nauke

s tehnologijom. Što se tiče metoda rada preporučivano je da bude školski uz striktno pridržavanje programa i plana rada i sa više vremena da se vrši proveravanje stečenog znanja. Nije bilo dovoljno stručnih kadrova, već se deo njih morao posebno usavršavati na posebnim seminarima. Što se tiče vremena za rad preporučivano je da se nastava održava od 10 do 12 časova.

Nastavni plan i program "školskog tečaja"

- U prvi plan stavljen je predmet geografija Jugoslavije sa predviđenih deset školskih časova za obradu: geografski i politički položaj Jugoslavije; granice njene i federalnih jedinica; oblik tla i klimu obraditi po federalnim jedinicama; privreda, poljoprivreda i promet; politička podela i upravna vlast; naselja, mesta i stanovi; socijalne ustanove i prosveta.
- Za predmet istorija Jugoslavije određeno je četrnaest časova. Počelo se od seobe Slovena i njihovog života u staroj domovini; obrazovanje državnih tvorevina u novoj domovini; oslobođenje Srba; preporod kod Hrvata; razdoblje od 1848 do 1914; prvi svetski rat; vreme prvog i drugog svetskog rata. Posebno je obraćena pažnja na socijalne i ekonomske prilike u Evropi i svetu i njihov uticaj na razvoj jugoslovenske istorije.
- Za predmet srpski jezik određeno je deset časova. Počinjalo se od uvođenja narodnog jezika i Vukom Stefanovićem Karadžićem: govori, narečja, dijalekti; vrste reči, njihova promena i upotreba pravilnih oblika; rečenica, velika i mala slova, interpunkcija; književnost, usmena, narodna, folklor. Posebno je obraćena pažnja dijalektima i upotrebi književnih reči i oblika, narodnom stvaranju i književnosti.
- Za račun predviđeno je deset časova: proveravanje poznavanja brojeva i opisivanje njime; provera znanja iz četiri računске radnje; razlomci, oblici, desetinki; imenovani brojevi, izračunavanje površina i zapremina; pravilo trojno; postotni račun; knjigovodstvo.

Preporuka predavačima da gradivo obrađuju u vezi sa svakodnevnim praktičnim životom.

- Posebno su držana predavanja o Sovjetskom Savezu sa određenih osam časova: razvoj, veličina, granice; državno uređenje i uprava; privreda, industrija, poljoprivreda (kolhozi, sovhozi); prosveta i kultura; omladina, položaj žena; kratak pregled istorije Rusije. Obraćena je pažnja na stanje pred revoluciju, značaj socijalizma za žene i omladinu i kolektivizacija za seljake.

- Za prirodne nauke i tehnologiju određeno je deset časova: građa čoveka, funkcionisanje organa; građa i život biljke; mikrobi, zarazne bolesti; parni stroj; električni stroj; ugalj, gvožđe, radio, film, kimenatografija. Za ovaj predmet posebno se insistiralo da obrada bude u vezi sa praktičnom primenom u životu.⁵

Kod bivših jugoslovenskih partizana-zarobljenika u Norveškoj upražnjavani su svi raniji pominjani oblici kulturno-prosvetnog rada u jedinicama. Ovde se ističu zidne novine pete čete u drugom bataljonu, posebno članak sa naslovom: Iz našeg života. U njemu, pored ostalog, piše: "Danas se nalazimo u periodu prosvetčavanja masa kada se omogućava svaki kulturni procvat, kada taj procvat leži baš na najširim slojevima masa, na onima koji su do juče bili samo ljudi sa dna. Do tih ljudi sve do juče retko kada je dolazio zrak pravog i istinskog saznanja. To su oni ljudi koji su nekada bili zaglupljivani, oni koji u dvadesetom veku kada se smatra da kultura kulminira nisu znali ni čitati ni pisati nisu znali ni ono što je najosnovnije. Ti ljudi su danas pozvani da brane novo društvo, jer to su oni koji su sebi borbom prokrčili put do njega. Zato na njima stoji da ga i izrade. Tim ljudima se danas pružaju široke mogućnosti da sebe prosvete, da sebe osposobe, da im kultura 20. veka bude njihov stvarni odraz. Što je najglavnije oni su to stavili sebi u dužnost svesni ove velike istorijske prekretnice..."

U njima (zidnim novinama pete čete drugog bataljona - S.M.) susrećemo omladince koji po prvi put pišu. Oni izražavaju svoju ljubav prema domovini, oni iznose svoje sećanje na minule dane, oni pišu o borbi - pišu o Kozari i Grmeču, o Suvoj planini i Jablanici, oni ističu herojska dela i svetle uzore prema sećanju na hrabre drugove i smeje poduhvate iz 1941. godine... Tu se ističu mane pojedinih drugova, ukazuje im se pravilno i drugarski, tu do svog punog značaja se ispoljava kritika i samokritika koja je verni pratilac pete čete, i onda kada se radi i onda kada se maršira, i onda kada se peva, kad se takmiči, svuda na svakom koraku ona dolazi do izražaja.⁶

NAPOMENE

1. Dušan Azanjac, Stigli smo u Norvešku, Beograd 1957., Mumin Bešlić, U nemačkim koncentracionim logorima u Norveškoj, Sarajevo u revoluciji, knj. 4, Sarajevo 1981, str. 624.
2. Za ovo poglavlje korišćeni su podaci iz teksta Ljuba Mladenovića, Rad na opismenjavanju u logorima u Norveškoj. On je jedan od preživelih logoraša u Norveškoj i rukovodilac tečaja za opismenjavanje.
3. Rad u Siobodi, 8.VIII 1945. Dnevnik odreda bivših jugoslovenskih partizana-zarobljenika u Norveškoj. (Dalje: Rad u

slobodi), Institut za savremenu istoriju (dalje: ISI), Biblioteka, listovi iz NOB-a, br. 89.

4. Rad u slobodi, 12.VIII 1945, ISI, Biblioteka, listovi iz NOB-e, br. 93.

5. Isto, 11.VIII 1945, br. 92.

6. Isto, 9.VIII 1945, br. 90.

SUMMARY

Teaching Illiterate Yugoslav Partisans to Read and Write in the Norwegian Camps

Great number of the Yugoslav partisans was deported in Norway during the Second World War. About 4.300 of them were captured from June 1942. to the middle of 1943. During that period 2.600 of them died. The author described the camps in which the camp inmates organized schools in which they taught illiterates to read and write.